

Stikk mot makten

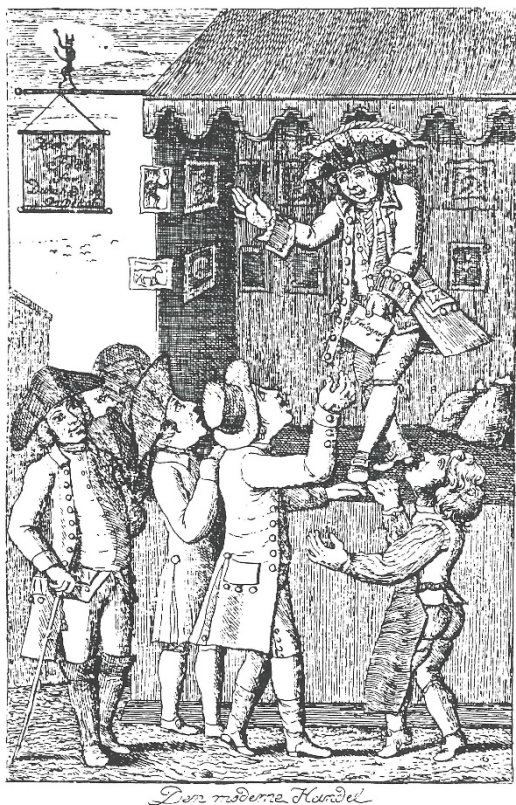
Satiriske tegninger i Danmark-Norge i den sene opplysningstiden, 1772–1799

Førsteamanuensis Kai Østberg, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, USN

Denne artikkelen vil ta for seg satiriske tegninger i den dansk-norske offentlighet på slutten av 1790-tallet, med særlig fokus på hvilken forbindelse dette fenomenet hadde til opplysningstidens ideer.

Det er ingen tvil om at satire i sin alminnelighet var en genre som harmonerte godt med den kritiske ånd som kjennetegnet opplysningsideene. Satiren latterliggjør gjerne dogmatiske trosoppfatninger og stivnede sosiale hierarkier og maktstrukturer og kunne lett brukes som et farlig politisk våpen i opposisjonelles hånd. Det beståendes forsvarere så dette klart. Biskop N.C Balle advarte allerede i 1796 hvordan «vittig ondskab» kunne utspre spirer av respektløshet som kunne skade den beste regjering (Evju, 2017, s. 366).

Spesielt sammenhengen mellom satire og demokrati har vært påpekt av flere (Maggio, 2007; Freedman, 2009; Forbes, 2010). Dette forhindrer ikke at satiregenren også kan og har tjent konservative formål, fordi den ofte latterliggjør avvik fra etablerte normer. Isolert sett er det heller ikke nødvendigvis noe «progressivt» eller demokratisk ved respektløse satiriske personangrep. Men når angrepene retter seg mot maktpersoner bidrar de likevel til å svekke den aura av frykt og opphøyethet som herskere og overklasse alltid har hatt nytte av å omgi seg med. Det virker dessuten sannsynlig at den store spredningen av masseproduserte satiriske bilder på 1700-tallet i seg selv fremmet en demokratisering av offentligheten og en økende respekt for opinionen som en kritisk størrelse, i pakt med sentralt tankegods i den sene opplysningstiden (Melton, 2001 og Glenthøj, 2013). Demokratiseringen besto i at formidlingshastigheten økte når kritikk ble uttrykt gjennom bilder, og budskapet ble tilgjengelig for flere.

Sticket «Den moderne handel» demonstrerer satirens vilje til ironi og kritisk distanse til alt og alle, også til satiren selv. Over utsalgshuden henger skiltet «Her sælges føde for Dumhed og Ondskab», mens den lille satiriske djevel danser på stangen. (Blüdnikow, 1988, s. 33–34)

Trykkene ble ofte spredt som enkeltblader. Selv om disse kunne være relativt dyre, var de likevel mye billigere enn bøker og lettere å distribuere. Satiriske stikk kunne være illustrasjoner til skillingsviser, som oppnådde stor popularitet i de brede lag. Skillingsvisene kommenterte samtidige politiske og sosiale begivenheter, gjerne av skandalepreget natur (Blüdnikow, 1988, s. 25–27). Stikkene i sin alminnelighet var oftest allegoriske i formen og hadde innforståtte henvisninger til personer og tildragelser i offentligheten. Dels var den indirekte uttrykksmåte et middel til å beskytte seg mot rettsforfølgelse. Men det var også en måte å vekke publikums nysgjerrighet.

Kobberstikkene må ha virket mobiliserende på folks vilje til å følge med på nyheter og til å tolke dem aktivt. Dermed bidro de til å «definere et kollektivt 'nå' [som gir] et geografisk spredt kollektiv muligheten til å resonnerer og handle i tida», som Kjetil Jakobsen uttrykker det. Denne konsentrasjon om et felles nyhetsfokus var en viktig forutsetning for at allmennviljen, og dermed demokratiet, kunne gjøre seg gjeldende (Jakobsen, 2016).

Struensees fall 1772 – startsignal for de satiriske stikk

Tidsrommet 1770 til 1799 utgjør en fase i den dansk-norske trykkefrihetens historie som har en meget tydelig avgrensning i begge ender. Starten markeres av Struensees opphevelse av sensuren og sluttpunktet av den drastiske innstramning av ytringsfriheten med den såkalte trykkefrihetsforordningen av 1799. Startpunktet for de satiriske tegningers historie må imidlertid forskyves med to år, til 1772. I dette forsinkede startpunkt kan det fortone det seg som om sammenhengen mellom opplysningsideer og satiriske stikk i Danmark nærmest er av negativ art. Gjennombruddet kom nemlig som en direkte følge av statskuppet i januar 1772 (Horstbøll, 2011, s. 153), som var rettet mot den største opplysningsreformator i landets historie, den kongelige livlege J. F. Struensee. Han var i 16 måneder landets reelle enehersker i kraft av den innflytelse han hadde over den sinnssyke Christian VII. Livlegen ble også dronning Caroline Mathildes elsker.

Med feberaktig hast begynte Struensee å reformere skolevesenet og rettsapparatet, avskaffe torturen, liberalisere handelen, reformere statsapparatet, sanere finansene og ta skritt til å lette bøndenes vilkår. Viktigst av alt var likevel reskriptet av 14. september 1770 om sensurens fullstendige opphevelse (Rian, 2014, s. 179). Særlig dette tiltaket påkalte franske opplysningsfilosofers entusiasme (Mchangama og Stjernfeldt, 2016, s. 152–153).

Struensees trykkefrihetsreform var antagelig den mest revolusjonerende så langt i verdenshistorien. Den førte til en strøm av kritiske og satiriske skrifter, også rettet mot ham selv.¹ De satiriske tegningene lot imidlertid vente på seg. Først *etter* Struensees fall i 1772 kom det en bølge av satiriske stikk som angrep ham og til dels dronningen

Dronning Caroline Mathilde til hest, i bukser og med ridepisk og underbitt. Hennes elsker Struensee befinner seg i fengsel til venstre. Han hadde anbefalt henne ridning av helsemessige årsaker, og hun var blitt observert i bukser, ridende overskrevs som en mann. I midten av bildet står en amme og holder det som høyst sannsynlig var frukten av dronningens og Struensees ulovlige relasjon; den lille kronprinsessen Louise Augusta.

mot Struensee ikke kan sees som uttrykk for noen dristig ma

¹ Derfor strammet han da også noe inn på trykkefriheten høsten 1771.

som en støtte til de nye, reaksjonære krefter som var kommet til makten, med enkedronning Juliane Marie, arveprins Fredrik og kabinettsekretær Høegh-Guldberg i spissen. Det var antagelig grunnen til at stikkene i førstningen ble tolerert, selv om de av dem som inkluderte dronningen var klart ulovlige, ved at de fornærmet et medlem av kongefamilien. Men i 1773 kom det en serie lovfestede innstramminger rettet mot publikasjoner som inneholdt «noget Fornærmeligt eller Uanstændigt» og kobberstikk ble også nevnt spesielt (Mchangama og Stjernfeldt, 2016, s. 152–153)

Satiriske angrep på kirketukt og militarisme

Det som ble stående etter Struensee var at generell forhåndssensur av trykt materiale aldri skulle komme til å bli gjeninnført i Danmark. Likevel var perioden fram til 1784 preget av sterkt dalende aktivitet når det gjaldt satiriske fremstillinger. Sticket som viser forfatteren T. C. Bruun² som blir offentlig irettesatt av kirkens menn er et uttrykk for de konservative krefters makt, men også for at de langt fra hadde noe absolutt overtak.

«Sedenes forbedring». T. C. Bruun blir irettesatt av prester. Hodeløse prester var et fast innslag i kirkekritiske tegninger, og riset var et hyppig brukt symbol på konservativ straffelyst. Kristendommen er fremstilt som en gammel, stygg kone til høyre. Biskop Balle (med lappen) og biskop Schønheyder, bak Bruun til høyre, har begge fått beholde hodet. Opplysningens tilhengere måtte få anledning til å gjenkjenne to av sine fremste hatobjekter (Blüdnikow, 1988, s. 13 og Krohn, 1962, s. 245).

² Ikke å forveksle med Malthe C. Bruun, nevnt ovenfor.

De strengeste tradisjoner innenfor den dansk-norske kirken hadde et mørkt syn på mennesket – det var syndig og avhengig av Guds nåde for å bli frelst. Kroppen og seksualiteten var en kilde til djevelsk fristelse. Mot dette satte opplysningstilhengerne gjerne en optimistisk tro på menneskets mulighet til å forbedre seg selv og verden, og fant legitim glede ved menneskekroppen og sanseligheten. Dette innebar også et mer liberalt syn på erotikk. Inspirert av Boccaccio og La Fontaine hadde Bruun i 1783 utgitt en mildt erotisk bok med tittelen *Mine Frie-timer*. Han ble idømt en bot på 100 riksdaler og til å undervises av den tidligere nevnte biskop Balle – det religiøse establishments fremste talsmann.

Kort tid etter at denne tegningen ble publisert skulle Danmark-Norge oppleve et nytt statskupp. I 1784 sikret den 16 år gamle kronprins Frederik seg kongens underskrift på en fullmakt som gjorde ham selv til regent. Kuppet var langt mindre brutalt og skandaleombrust enn det forrige, men det var et like betydningsfullt vendepunkt, med motsatt fortegn. Det skapte et yringsklima som igjen lokket opposisjonelle og satirikere fram i offentligheten i stort antall. Det trangsynte Guldberg-styret ble satt til side og de nye reelle makthavere ble de aristokratiske, men liberalt sinnede tyske excellenser, med A. P. Bernstorff og brødrene Reventlow i spissen. På sitt moderate vis skulle disse komme til å gjenoppta mye av det reformarbeidet Struensee hadde satt i gang. Regimeskiftet innebar også en markant liberalisering av yringsklimaet, selv om lovgivningen i første omgang var uforandret. Derfor omtales perioden 1784–1799 gjerne som en ny trykkefrihetsperiode, på linje med den fra Struensees tid, og særlig perioden fram til 1790 ble en gullalder for satiriske stikk

Den unge kronprins Frederik var langt mer populær enn sin stebestemor Juliane Marie og hennes sønn arveprins Frederik. Men det finnes likevel satiriske stikk som tematiserer hans svake sider og som viser misnøye med styret. De skarpeste var fra Georg Christian Schule som i flere stikk i 1787 tok for seg kronprinsens store glede over alt som angikk militæret. På ett av dem er han avbildet som en liten gutt i uniform som står og sjonglerer en tinnsoldat, mens kongen betrakter ham oppgitt. Det bærer tittelen «Hva skal det da bli av de unge?» På et annet leker han ridder mens han rir på en stor kreps. På et tredje jager han en student vekk fra en militærøvelse. I følge et rykte i samtiden var disse stikkene grunnen til at Schule valgte å flytte til Leipzig samme år (Blüdnikow, 1988, s. 39–41).

Forsiktig, men viktig utprøving av samfunnskritikk

De satiriske stikkene samfunnskommentar og kritikk kunne ta mange former. Det fantes stikk som tematiserte sammenstøt mellom forskjellige sosiale grupper, gjerne i form av oppløp og slagsmål, f.eks. mellom militære og bakersvenner i 1787 (Blüdnikow, 1988, s. 109–116). Fra den store tømmerstreiken i 1794 finnes det et stikk som (nok en gang) raljerer over at kirken kommer med moralske formaninger på makthavernes vegne. Et annet viser myndighetens hardhendte maktbruk mot de streikende. Myndighetene svarte for øvrig med å nedlegge forbud mot omtale av streiken og deres egen behandling av den (Jensen, 1906, s. 182–183). Andre ganger tok de satiriske stikkene for seg utroskaphistorier, prostitusjon, svindel eller fråtsing, gjerne med dekadente aristokrater eller storborgere i hovedrollen (Blüdnikow, 1988). Dette var dels sosietetssladder, dels kritisk samfunnskommentar. Grensene kunne være vanskelig å trekke, og nettopp kombinasjonen med pikant sladder kunne gjøre samfunnskritikken mer effektiv.

De danske tegningene har en umiskjennelig eim av å være 200 år gamle, møllspiste vittigheter. Eller de er hermetisk innpakke allegorier som er så omstendelige å avkode at latteren for lengst har forstummet når og hvis man lykkes i det. «Getting the joke», er vanskelig fordi konteksten er borte for oss, men også fordi stilen og uttrykket er så forsiktig eller klossete. Likevel var de danske stikkene fra denne perioden en integrert del av en kulturell og demokratisk oppvåkning, et viktig gjennombrudd for en kritisk og folkelig offentlighet. Under inntrykk av den franske revolusjon ble de i større og større grad ansett som en utålelig fornærmelse mot den etablerte politiske og sosiale orden. Fra 1793 merker man et markant omslag i myndighetenes holdninger, og som alltid gjorde det at selvsensuren ble mer effektiv.

Paasqvillantens Levnet og Bedrifter.

Saa straffes Overmod og Ondskab ikke Trælle,
Den stinkend' Hæved-Brand løb i sin egen Kælle,
Den smørefyge Kloe ei undte Ræsten Fred
Men stod paa Hinde hvor Ducater regned ned.

Kjøbenhavn, 1787.

Trykt og faaet tilkiøbt hos Peder Horrebom, boende
i store Gieslstrædet No. 204.

En av de mest populære skillingsviseforfatterne, Sigvart Lyche, valgte i et anfall av satirisk skyldbetyngethet å gå i eksil. Kort før han reiste til Vest-India i 1787 utga han en selvkritisk vise om sin egen rolle. Satirikeren tømmer nattpotten og slipper skorpiongift ned på personen i vognen. Eller er det satirikeren selv som straffes slik fordi han er en av «Ondskabs usle Trælle»? (Blüdnikow, 1988, s. 134–141).

Mer raffinerte satiriske forfattere som M. C. Bruun og P. A. Heiberg fikk i 1790-årene merke trykket. Mot slutten av århundret var kronprinsen fast innstilt på å sette en stopper for både skrive- og tegnefrekkeheden. Med trykkefrihetsforordningen av 1799 ble en epoke avsluttet, og endringen ble markert med landsforvisning av de to sisnevnte samfunnskritikere.

Trykkefrihetskommissjonen i arbeid, 1798. Tegneren visste åpenbart hva folk som ham selv hadde i vente (Jensen, 1906, s. 185).

Trykkefrihetstiden ble likevel meget betydningsfull, ikke minst for Norge. Mange av eidsvollsmennene hadde fått sin utdanning i København i denne perioden og var preget av de liberale ideene fra den gang (Mestad, 2013). Det var ideer som de nå kunne sette ut i livet. På lengere sikt var trykkefrihetstiden en viktig fase i en kulturutvikling som innebar at den satiriske tradisjon ble del av en demokratisk samfunnsform i Danmark og Norge, som i Vesten generelt.

Litteraturliste

Bøker:

Blüdnikow, Bent. (1988). *Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne*. København: Gyldendal.

Evju, Håkon. (2017). «Eneveldet, trykkefriheten og ytringskulturen i Danmark-Norge 1784–1797.» *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Trond Bjerkås og Knut Dørum (red.). Oslo: Scandinavian Academic Press.

Forbes, Amy Wiese. (2010). *The Satiric Decade. Satire and the Rise of Republicanism in France, 1830–1840*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.

Freedman, Leonard. (2009). *The Offensive Art. Political Satire and Its Censorship around the World from Beerbohm to Borat*. London: Praeger.

Horstbøll, Henrik. (2011). «The Politics of Publishing: Freedom of the Press in Denmark, 1770–1773.» *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820*. Pasi Ihalainen & al. (red.). Farnham: Ashgate, s. 145–156.

Jakobsen, Kjetil. (2016). *Etter Charlie Hebdo. Ytringsfrihetens krise i historisk lys*. Oslo: Press.

Jensen, C. E. (1906). *Karikatur-album. Den evropæiske Karikatur-kunst fra de ældste Tider indtil vore Dage. Væsentligst paa Grundlag af Eduard Fuchs: Die Karikatur, Del 1, Fra Oldtiden til den nyere Tid*. København: Chr. Flors forlag.

Krohn, Frederik C. (1962). *Fortegnelse over danske kobberstik, raderinger, illustrasjoner m.m.* København: Rosenkilde og Bagger.

Maggio, J. (2007). «Comics and Cartoons: A Democratic Art-Form». *Political Science and Politics Vol. 40, no. 2*.

Mchangama, Jacob og Frederik Stjernfelt. (2016). *Men. Ytringsfrihedens historie i Danmark*. København: Gyldendal.

Melton, James van Horn. (2001). *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mestad, Ola (red.) (2013). *Frihetens forskole. Professor Schlegel og eidsvollsmennenes læretid i København*. Oslo: Pax.

Rian, Øystein. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.